

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս ՈՒ Թ Ի Ի Ն

10) **ՄՈՒՐԱՅԱՆ.** Ռուզան կամ Հայրենասէր օրհորդ. պատմական
դրամա 5 արարուածով: «Թատրոն» ժողովածու, 1900 թ. № 1.

Հայ պատմական պիէսների բախտը, կամ, աւելի ճիշտն
ասած, դժբախտութիւնը յայտնի է ամենքին: Այժմ ամենքը
գիտեն, թէ այդ շինծու, արուեստական գրուածքները արժանի
չեն բեմ հանուելու: Մի տեսակ բացառութիւն է կազմում
«Ռուզանը»: Մօտ քսան տարի է, ինչ այդ դրաման մտել է հայ-
ոց թատրոնական բեպերտուարի մէջ և այժմ էլ յաճախ լսում
ենք, որ նա ներկայացնում է զանազան տեղերում: Այս երկա-
րակեցութիւնը, ըստ երևոյթին, պէտք է որ իր հիմնաւոր պատ-
ճառներն ունենայ: Պ. Մուրացանը նոր միայն տպագրեց իր այդ
հեղինակութիւնը, և այժմ կարելի է քննել նրան իբրև գրական
երկ:

Պատմական վէպ, դրամա գրելու համար ամենից առաջ
հարկաւոր է, որ հեղինակը ձեռքի տակ ունենայ առատ, լա-
ուսուամասիրուած նիւթ: Իրական, ժամանակակից կեանքից որ
և է պատկեր վերցնելիս մենք դիտում ենք մեզ հետաքրքրող
երևոյթները, դէմքերը, աշխատում ենք ընտելան, կեանքին հա-
մապատասխանող գոյներով նկարել պատկերը: Գործը շատ
դժուարանում է, երբ մենք վերցնում ենք վաղուց անցած-գնա-
ցածը, պատմական կեանքը: Այստեղ արդէն մեր առջև չը կան
խօսուէն, շարժուող մարդիկ. այստեղ կենդանի, արիւն ու մար-
մին առած դօկումենտներ չը կան: Անցեալի մարդկանց ուսում-
նասիրելու, նրանց իրական պատկերը փոքր ի շատէ ընտելան
գոյներով նկարելու համար մենք ձեռքի տակ ունենք միայն հատ
ու կտոր տեղեկութիւններ թղթի վրայ, ունենք մեր աչքի առջև
հին կեանքի թողած խղճուկ հետքերը—օրինակ, մի կանգուն
եկեղեցի, մի բերդի հազիւ նկատելի հետքերը կամ մի որ և է
իշխանական ապարանքի պատերից մնացած բեկորները: Պէտք
է ահագին ջանք, երկար տարիների ուսումնասիրութիւն՝ այդ

Թղթի կտորներին, աւերակներին մի գեղարուեստական գրուածքի մէջ շունչ և կենդանութիւն հաղորդելու համար։ Առանց այսպիսի նախապատրաստութեան չէ կարող ստեղծուել որ և է պատմական երկ, որովհետև իւրաքանչիւր պատմական գրուածքի մէջ ամենից առաջ և ամենից շատ պէտք է լինի պատմական ճշմարտութիւն։ Չը կայ այդ ճշմարտութիւնը—և պատմական երկը կը ներկայացնէ մի ողորմելի կեղծիք, որ սարքուած է ճիշտ այնպէս, ինչպէս մեր ժամանակներում հնավաճառները կեղծում են հին դրամներ և ծախում որպէս իսկական, անաղարտ հնութիւն։

Նիւթի ընտրութեան կողմից պ. Մուրացանը մի շատ կեղծ գրութեան մէջ է եղել։ Նա կամեցել է ոգևորութիւն որոնել այնպիսի տեղ, ուր ոչ մի ոգևորիչ հանդամանք չը կայ, գոնէ դրամայի ամենագլխաւոր իդէալի, այսինքն հայրենասիրութեան տեսակէտից։

«Ռուզանի» նիւթը վերցրած է թաթարական արչաւանքների ժամանակից։ Գործողութիւնը կատարւում է Արցախի Խաչէն գաւառում։ Ջալալ իշխանը քաջերից քաջ է, կուռւմ է թաթարների դէմ։ Նրա փեսան, Ներսէճ իշխանը, հէնց հանդիսականների աչքի առջև է վերադառնում թաթարների դէմ սկըսած մի յաղթական արչաւանքից։ Ռուզանը այդ Ներսէճի նշանածն է։ Բայց Սիւնեսաց Համտուն իշխանն էլ աչք ունի նրա վրայ. և երբ Ռուզանը մերժում է այդ իշխանի կինը դառնալ՝ Համտունը գնում է թաթարների մօտ, մատնւում է Ջալալին, գովում է Ռուզանի գեղեցկութիւնը։ Թաթար իշխանաւորներից մէկը, Բուրա, վճռում է, որ Ռուզանը իրանը պիտի լինի։ Թաթար զօրքը մօտենում է Ջալալի բերդին. հայերը կռուել չեն ուզում և խաղաղ բանակցութիւններ են սկսում թաթարների հետ. Բուրան յայտնում է որ խաղաղութիւն կարող է լինել այն դէպքում, եթէ Ջալալը Ռուզանին իրան տալ։ Պայմանը բերդում չէ ընդունւում. հայ իշխանները պատրաստւում են պատերազմի։ Բայց Ռուզանը այլ կերպ է վճռում. չրջակայ գիւղերից թաթարները հաւաքել են հազար հայեր, որոնց պիտի կոտորեն, հէնց որ Ջալալի մերժումը յայտնի կը դառնայ թաթարական բանակում։ Եւ Ռուզանը, այդ խեղճերին ապրեցնելու համար, փախչում է բերդից, գնում է Բուրայի մօտ և նրա կինը դառնալու համաձայնութիւն է տալիս։ Նա իր հետ տանում է թոյն, որպէս զի, նախ քան թաթար իշխանի գիրկը մտնելը, վերջ զնէ իր կեանքին։

Այսպէս է պատմում պ. Մուրացանը։ Նրա ասելով, Խաչէնի իշխանի բերդում վառ են հայրենասիրութիւնը, անվախ քաջա-

սրտութիւնը և հերոսական անձնագոհութիւնը բարձր գաղափարի համար: Տեսնենք՝ որքան ճշտութիւն կայ պ. Մուրացանի այս պատմութեան մէջ:

Դրամայի մէջ գործող անձինքներից պատմական են միայն չորսը—ինքը, Հասան Զալալ Դօլան, նրա կին Մամքանը, եղբայր Զաքարէն և Ռուզանը (իսկապէս Ռուզուքան և ոչ Ռուզան): Այդ մարդկանց մասին խօսում են երկու ժամանակակից պատմագիրներ. Վարդան (չատ համառօտ) և Կիրակոս (մանրամասն): Ի՞նչ են ասում սրանք:

Զալալ իշխանը հռչակաւոր Զաքարէ և Իւանէ սպասաւորների քրոջ որդին է, ներքին ինչէնի տէր Սակոեանց Վախթանգի որդին. ունի մեծ կալուածքներ, մի աւատական իշխող է, հարուստ ու փառաւոր. պատմագիրները տալիս են նրան «մեծ իշխան», «արքայաշուք» անունները. իսկ Գանձասարի վանքի արձանագրութիւնը անուանում է նրան «ինքնակալ», նոյն իսկ «թագաւոր»:

Այս բոլորը շատ լաւ: Բայց ահա թափւում են թաթարները, գժբախտ ինչէնը արիւնշուայ է դառնում: Գանձասարի դիմաց, ամպերի մէջ կորած մի սար կայ, և այդ սարի գլխին էր Զալալի բերդը: Երկիրը լի է այգւղիսի բնական ամրութիւններով, որոնք պաշտպանելու հիմնալի միջոցներ են տալիս: Բայց ոչ մի տեղ չենք տեսնում Զալալին թաթարների դէմ կռուելիս, որ և է քաջութիւն ցոյց տալիս: Ծիշտ է, սկզբում Զալալը փակւում է իր բերդում, բայց պատերազմ տեղի չէ ունենում. Զալալը առանց մի նիզակ կոտրելու հպատակւում է թաթարներին, յանձն է առնում հարկ տալ նրանց և օգնել նրանց իր զօրքերով: Եւ դա բնական է. Զալալը հռչակուած է իր բարեպաշտութեամբ, բայց ոչ քաջութեամբ: Կիրակոս պատմագիրը բառ չէ թողնում Զալալին փառաբանելու համար: «Բարեպաշտ և աստուածասէր մարդ, հեղ և հանդարտ, ողորմած և աղքատասէր, աղօթքների և խնդրուածքների մէջ ճգնող, նման նրանց, որոնք անապատներում են լինում: Յերեկուայ և գիշերուայ պաշտօնը կատարում էր անխափան, ուր և լինէր, ինչպէս վանքերում, և Փրկչի յարութեան յիշատակը կատարում էր կիրակի օրերը, ոտքի վրայ կանգնած՝ անքուն անց էր կացնում տընութեամբ. շատ քահանայասէր էր և ուսումնասէր, աստուածային կտակարանների ընթերցող էր *): Ուրիշ հանգամանքների մէջ էլ կղերական պատմագիրը գովում է իշխանին, և միշտ ամեն տեղ Զալալը հոգի պաշտող մի արդար քրիստոնեայ է և

*) Կիրակոս պատմ., Վենետիկ. եր. 145:

ուրիշ ոչինչ. դուք չէք գտնի մի բառ, որ վկայութիւն լինէր այն մասին, թէ Զալալը պատերազմող է, անվահեր զինուոր, յաղթող բազուկի տէր:

Այդ բարեպաշտ մարդը, համաձայն ենք, իր բոլոր հարըստութիւնները դրել էր բարի գործերի համար, ոչինչ չէր խնայում, որ տիրողների հետ հաշտ ու խաղաղ ապրէ: Նա նոյն իսկ բաւական աջողութիւն ունէր իր այդ քաղաքականութեան մէջ. որքան հնարաւոր էր՝ նա չէր թոյլ տալիս, որ թաթարները կեղեքեն ժողովուրդը, թոյլ չէր տալիս ոչ թէ զէնքի ոյժով, այլ իր վրայ վերցնելով հարկերի և տուրքերի ծանրութիւնը. նա իրանից էր տալիս այն ամենը, ինչ պահանջում էին թաթարները ժողովրդից: Բայց բարեպաշտ խաղաղասիրութեան ժամանակներ չէին. չը նայած իշխանի նոյն իսկ չափազանց հեզութեան և կամակատարութեան, թաթարները մի անգամ այնպէս քանդեցին ու կործանեցին իմացի բերդերը, որ նոյն իսկ չէր կարելի իմանալ, թէ այդտեղ երբ և իցէ բնակութիւն եղել է: Պատմութիւնը չէ ցոյց տալիս, որ այդ աւերանքի ժամանակ որ և է դիմագրութիւն եղած լինի հայերի կողմից: Ուրեմն, Զալալը մեծագործ է լոկ իբրև բարեպաշտ քրիստոնեայ: Եւ իրաւ. բռնութեան և արտասուհներ խորհնելու մէջ նա չի-նում է Գանձասարի հոյակապ վանքը. օծման հրաւիրուած են 700 քահանաներ, և Զալալը ճաշի վրայ սպասաւորում է նրանց:

Մենակ նա չէր այդքան կրօնասէր, նոյն իսկ կրօնամոլ: Նրա մայր խորիչանը ծախում է իր բոլոր ունեցածը, բաժանում աղքատներին և գնում է Երուսաղէմ, ուր ճգնուում է մինչև կեանքի վերջը, ապրելով իր ձեռքի աշխատանքով: Ծգնող էր, ինչպէս վկայում է Կիրակոսը, նաև Զալալի կին Մամբանը: Իսկ Զալալի որդի և ժառանգ Աթաբէկը «սրբաօնունդ, պարկեշտ, խոնարհամիտ և աղօթական մարդ էր, ինչպէս մէկը սուրբ միայնակացիներից. որովհետև նրա ծնողները այնպէս էին դաստիարակել նրան», ասում է նոյն Կիրակոսը:

Ծգնաւորների մի ամբողջ ընտանիք: Նա կարող է նիւթ տալ մի հոգեւոր ներբողի, մի մարտիրոսագրութեան համար (մանաւանդ որ Զալալը իր կեանքը վերջացրեց նահատակութեամբ, և նրա մարմին վրայ, ինչպէս ասում են կրօնաւորները, երկնքից լոյս էլ է իջել), բայց ոչ թէ այնպիսի զազափարների համար, որոնք մտցրած են «Խուզան» գրամայի մէջ: Քաջ զօրավարները, յաղթող և անձնուէր հայրենասէրները այդտեղ գործ չունեն. չէ կարելի զօռով մարդկանց վզին փաթաթել այն, ինչ նրանք չեն ունեցել:

Բայց դրամայի գլխաւոր հիմքը այն վայրկեանն է, երբ Ռուզանը, իբրեւ անձնազօհ, հայրենիքի բախտին նուիրուած մի հերոսուհի, գնում է Թաթարների բանակը, հակառակ իր ծնողների կամքին: Այդ կէտը, որ պիէսի հոգին է կազմում, ամբողջովին շինծու է, հնարած: Այդպիսի Ռուզան գոյութիւն չէ ոչ նոյն երկրէն: Զալալի աղջկայ մասին կիրակոս պատմագիրը միայն մտեղ է յիշում, երբ նկարագրում է, թէ ինչպէս սպանեցին այս բարեպաշտ, հեղ իշխանին: Թաթար զօրապետներէից մէկը, Արդուն, բռնում է Զալալին և տանջելով տանում է Ղազուին, ու մտադիր է սպանել տալ նրան: «Իսկ Զալալի դուստր Ռուզուքանը, որ Բարա-նուխի կինն էր եղել... գնաց Հօլաուի կին Թօխուզ Խաթունի մօտ, որպէս զի ազատէ իր հօրը Արդուն ձեռքից»: Ե՛րբ է Ռուզուքանը Բուրա-նուխի կինը դարձել, չգիտենք: Չամչեանը, չը գիտենք, ինչպէս է իմացել, որ այդ ամուսնութիւնը տեղի է ունեցել 1238 թւին, երբ Թաթարները պաշարել էին Զալալի բերդը և երբ Զալալը խաղաղութեամբ հպատակուեց Թաթարներին: Իբրեւ թէ այդ խաղաղ դաշնադրութիւնը հաստատելու համար էր, որ Զալալը իր աղջկան տուէր Բուրա-նուխին:

Անա Չամչեանի այս խօսքերի վրայ է հիմնել պ. Մուրադանը իր դրաման, թէ և այդտեղ ոչինչ չը կայ, որ ցոյց տար, թէ Ռուզանը մի ինչ որ աղէտի առաջն առնելու համար փախաւ բերդից և յօժար կամքով իրան յանձնեց Թաթար զօրավարին Դենքը, թէ հէնց այդպէս էի. բայց դա ի՞նչ թշուառ հայրենասիրութիւն է, որ թող է տալիս մի օրիորդի ընկնել երկրը՝ թշնամու գիրկը՝ հայրենիքի ազատութիւն ձեռք բերելու համար: Պ. Մուրադանը գիտէ, որ դա կը լինէր մի անհամ ու դատապարտելի հայրենասիրութիւն, ուստի իր հերոսուհու ձեռքը թոյն է տալիս, որպէս զի նա վերջ դնէ իր կեանքին, նախ քան Թաթարի կրքերի առարկայ դառնալը: Բայց այստեղ էլ հեղինակին ծաղրում է պատմական ճշմարտութիւնը: Ռուզանը ոչինչ թոյն չէ ունեցել իր հետ: Չամչեանը Ռուզանի ամուսնութիւնը գնում է 1238 թուին. իսկ Զալալը նահատակուել է 1261 թուին: Եւ որովհետեւ անհերքելի փաստ է, որ Ռուզանը Ղազուինում աշխատում էր ազատել իր հօրը, ուստի դուրս է գալիս որ Ռուզանը ամբողջ 23 տարի կին էր Թաթարների մէջ, ամենակին չը մտածելով այն թոյնի մասին, որ պ. Մուրադանը դրել է նրա ձեռքում...

Այսպէս անա, ուր որ նայում էք՝ տեսնում էք միայն կեղծ ու չինծու դրութիւններ: «Ռուզան» դրաման չունի իր մէջ ոչինչ պատմական ճշմարտութիւն: Չունենալով ոտի տակ հաստատուն հող,

չունենալով իր շուրջը ոգևորող փաստեր, պ. Մուրացանը թխել է իր երևակայութեան միջոցով մի հայրենասիրական պատմութիւն, ամենակին հոգ չը տանելով իր գոված ու փառաբանած հերոսների մասին: Կեղծ գրութիւններ գրամայի մէջ—որքան կամենայք: Հէնց նայեցէք այն տեսարանին, որ ներկայացնում է այն բոլորը, երբ Զալալի պալատում ստացւում է Բուրայի առաջարկութիւնը՝ Ռուզանին իրան տալու մասին: Վճռում են պատերազմ սկսել: Զալալը չէ ուզում իր աղջկան թաթարի կին դարձնել: Կէ ուզում այդ բանը մանաւանդ Ներսէհ իշխանը, որ Ռուզանի նշանածն է, որ քաջ է, յաղթել է թաթարներին և Բուրայի առաջարկութիւնը լսում է հէնց այն միջոցին, երբ հարսանիքն է, երբ պիտի Ռուզանի հետ եկեղեցի գնայ: Ամենքը արտասանում են հայրենասիրական թունդ խօսքեր, ամենքը քաջեր են. բայց հէնց որ լսում են, թէ Ռուզանը փախել, գընացել է թաթարական բանակը՝ լսում են, հանդարտւում. և բեմի վրայ մնում են փայտէ սրերի շողշողուն ու դատարկ խօսքեր, որոնք շատ ողորմելի կերպարանք են տալիս այդ «քաջերին»: Ահա մի նմուշ այդ թշուառ ֆրագներից.

Ներսէհ. Եթէ դժոխքի կատաղիներն անգամ զինուեն իմ դէմ, ես չի պիտի չաղթահարուեմ: Այս կուրծքի մէջ, ուր բարախում է մի սիրտ քեզ սիրելու համար, սնանում է և մի առիւծ՝ քեզ պաշտպանելու համար: Քանի դեռ շնչում եմ, քանի դեռ արին է վազում իմ երակներում և քանի այս բազումը կորովի է, ես թույլ չեմ տալ, որ բռնատրի պիղծ ձեռքերը մօտենան քեզ, Բայց երբ ես անկարող կը լինեմ քո անիրաւ ճակատագիրը ջնջելու. երբ ես իմ քաջերով կ'ընկնեմ պատերազմի դաշտում, այն ժամանակ, Ռուզան, ազգի փրկութեան սեղանի վրայ դու կը հանես քո ողջակէզը: Ուրեմն դեռ այժմ մենք կ'երթանք գործելու:

Բառեր, բառեր, բառեր...

Իսկ երբ յայտնի է դառնում Ռուզանի փախչելը՝ Զալալը ասում է թիկնապահներին.

«Բացէք բերդի դուռը. շտապեցէք նրա առաջն առնելու (թիկնապահները դուրս են վազում). իսկ մենք, բարեկամներ, լետաճգենք առ այժմ մեր յարձակումը, մինչև որ տեսնենք Աստուած ինչ է չաջողում:

Եւ Ռուզանին արգելելու համար՝ պաշարուած բերդից դուրս են գալիս գիտէք ովքեր.—երկու աղախին, մի ծառայ: Փառաւորներից փառաւոր Ներսէհ իշխանը, Զալալ իշխանը և ուրիշները հանգիստ նստում են իրանց տեղը, սպասելով որ աղախիներն ու ծառաները յետ դարձնեն Ռուզանին: Երևելի քաջութիւն...

Երկար կը լինէր այս «պատմական» գրամայի անհեթեթութիւնները մի առ մի բերելը: Նոյն իսկ եթէ վերցնենք

«Ռուզանը» ոչ իբրև պատմական գրուածք, այլ լոկ իբրև երևակայութեան մի պտուղ, կը տեսնենք դարձեալ շատ պակասութիւններ: Բոլոր գործող անձինքները միանման են. չը կան դէմքեր, չը կան բնաւորութիւններ. թաթարը, մատնիչ հայը, հերոսը, սիրահարը, նոյն իսկ ծառաները խօսում են միպտեսակ լեզուով. դա հարուստ ու ողորկ է իբրև հայերէնի նմուշ, բայց անկենդան, չինձու է իբրև կենդանի մարդկանց խօսք: Պ. Մուրացանը գտնուում է Պէշիկթաշլեանի, Հէքիմեանի, Նարբէյի խիստ ազդեցութեան տակ: Անդադար լսում էք «կամակոր հայ», «հեռու այդ պիղծ ձեռքերով», «գարձէք սրերդ իրանց պատեանները», «վատարանց», «Տէր-Նուին», (թաթարական իշխանի անունը) «քաշի լեզուդ, դարչելի պառաւ, ապա թէ ոչ սուրս կը լռեցնէ նրան» և այլ այսպիսի բառեր ու բացազանչութիւններ, որոնք սաստիկ յեղեցնում են մեր հանգուցեալ պատմական տրագեդիաները: Աւելացրէք դրա վրայ և հեղինակի սաստիկ գրաբարամոլութիւնը (գործ է ածում «գի», «կարի», «առքեզ»), և պատկերը լրացած կը լինի:

Բայց «Ռուզանից» կարելի էր մի փոքրիկ, ոչ-պատմական գործ չինել: Պ. Մուրացանը լաւ սիւժէտ է վերցրել, բայց չէ կարողացել նրան մշակել: Մի օրիորդի անձնագոհութիւն հայրենիքի ազատութեան համար—սա թէև շատ հին, քաջաշած նիւթ է, բայց ունի իր թարմութիւնը և միշտ սիրելի ու հաճելի կը մնայ: Թող այդ օրիորդը անպատճառ Ջալալ իշխանի աղջիկը չը լինի, թող նա լինի նոյն իսկ ոչ պատմական անձնաւորութիւն, այլ երևակայութեան ծնունդ—ոչինչ վնաս չը կայ դրանից: Ընթերցողի վրայ տպաւորութիւն թողնում է Ռուզանը այն ժամանակից, երբ նա վճռում է զոհուել հայրենիքի համար. նրա փախչելը բերդից, նրա ճանապարհը մինչև թշնամու բանակը, խօսակցութիւնը թաթար իշխանի հետ լաւ են, տպաւորիչ: Հէնց այս կտորներն էլ պիէսի աջողութեան գաղտնիքն են կազմում:

Բայց այդ կտորներից դուրս ուշադրութեան արժանի ոչինչ չը կայ: Եթէ դէն գցուեն չինձու շատախօսութիւնները, թղթից ու փայտից չինած քաջերը, կեղծ դրութիւնները, տրագեդիական անհամ բացականչութիւնները, որոնք միայն ծիծաղ են յարուցանում, մի խօսքով՝ եթէ ամբողջ պիէսը մի լաւ, հիմնաւոր կրճատման ենթարկուէր և մնար միայն պաշարուած բերդից դուրս եկող աղջիկը, որ գնում է իրան զոհելու—այն ժամանակ «Ռուզանը» կը լինէր մի կամ երկու արարուածից բաղկացած դրամա, որին նայելը հաճելի կը լինէր:

Իսկ ներկայ դրութեան մէջ նա անհեթեթութիւն է թէ

պատմական ճշմարտութեան և թէ մի գեղարուեստական երկից պահանջուող յատկութիւնների տեսակէտից:

Լ.

11) ՎԻՆՕԳՐԱԳՕՎ. Գասագիրք բնօրինակ պատմութեան, մասն III. Նոր Դար, բարգմանեց եւ Հայոց պատմութեան յաւելուածով ձօխացրեց Ն. Քարամեան. հրատ. Առաքել Ծատուրեանի. Բագու, 1900. 80. 379. գինը 1 ռուբլի:

Երևի պ. Քարամեանը իր այս թարգմանութեամբ միայն ցանկութիւն է ունեցել ապացուցանելու, թէ մեր աշխարհաբարը դեռ այնպիսի ողորմելի վիճակի մէջ է, որ չէ կարող ճիշտ արտայայտել վերացական գաղափարներն ու պարզ նկարագրել պատմական իրողութիւնները: Ուրիշ կերպ չեմ կարող բացատրել, թէ ինչն է ստիպել այդ «հայագիրտութեան սիւնին» տալ մի այսպիսի աշխատութիւն, որի ամեն մի էջը անընդհատ, բայց ապարդիւն ճիգ է լեզուի դժուարութիւնների դէմ մաքառելու, մինչև որ վերջապէս, պարոնը այն աստիճան իմեճուում է, որ հայերէնի փոխարէն սկսում է թոթովել Բաբելոնեան աշտարակաշինութեան լեզուով:

Մոսկուայի համալսարանի պրոֆէսոր Վինօգրադովը, մի լուրջ գիտնական, 1895 թ. հրատարակել է մի դասագիրքը, որի երրորդ մասի թարգմանութիւնը տալիս է այժմ պ. Քարամեանը մեր միջնակարգ դպրոցների աշակերտների համար, «անձամբ փորձած լինելով թեկադրութեամբ տաժանելի դասաւանդութիւնը և սիրայօժար հրճուանօք փութալով կատարել Նորին Վեհափառութեան հրամանը մի դասագիրքը պատրաստելու պատմութեան համար»:

Ռուսերէն բնագիրը կարճ ժամանակամիջոցում երեք հրատարակութիւն է ունեցել, և եթէ մամուլն էլ, մանկավարժական աշխարհն էլ համակրութեամբ էին ողջունում նրա երեւան գալը, պատճառն այն էր, որ հեղինակը, հետեւելով այժմեան պատմական գիտութեան պահանջներին, իր ձեռնարկի մէջ առաջին տեղն է յատկացրել ժողովուրդների ներքին կեանքի, այսինքն—կրօնական, մտաւոր, հասարակական ու տնտեսական յարաբերութիւնների զարգացման պատկերին, իսկ թագաւորական տների ու ազգերի անվերջ խռովութիւնների ու կռիւների մասին այնքան է խօսում, որքան անհրաժեշտ է քաղաքակիրթ մարդկութեան առաջընթացութեան մասին ամփոփ գաղափար տալու համար: Մասնաւորապէս Վինօգրադովի «Նոր Դար» հատորի այն ասկասկած առաւելութիւնն էին չեչ-